

Norbert G. Pikuła

Instytut Pracy Socjalnej

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Bezrobocie przyczyną degradacji indywidualnej i społecznej

Unemployment as a cause of individual and social degradation

Abstract: One of the basic elements of human life is work, which develops into the good, allowing man to realize himself, to shape his consciousness and influence his development at the individual and social level. The right to work, when reduced or negated – undermines the subject matter of work, which is the creativity of man. It questions the sense of the essence of work, diminishes responsibility for the common good, becomes a source of stress and leads to alienation. Everybody is called upon to contribute to common life and no one should be excluded from the labour market and pushed to the margins of social life. Exclusion of the individual from the labour market is the first factor when taking into consideration a person as deemed unemployed. Unemployment is understood as the state when the majority of people who are able and willing to work, cannot find employment, although they are seeking it and have the capacity to take it up. Today, unemployment is perceived primarily as a social and economic phenomenon. It affects all democracies with well-established market economies. Talking of unemployment as an economic and social phenomenon situates the man as 'a production tool', which in turn leads to the loss of his personal dignity. The presented article raises the issue of jobs and unemployment in Poland, its multidimensional effects, which adversely affect the functioning of man in a family, his local community and the whole society.

Key words: work, unemployed, family, marginalization

Transformacja polityczno-gospodarcza jaka miała miejsce w Polsce po 1989 roku przyczyniła się do zubożenia wielu grup społecznych. Wśród licznych problemów społecznych, które zaczęły się uwidaczniać pojawiło się bezrobocie. Zwolnienia, redukcja etatów, skutkowały powiększającą się liczbą osób pozostających bez pracy.

Praca w życiu człowieka

Zagadnienie pracy w życiu człowieka może być rozpatrywane w szeroki sposób. Praca to nie tylko korzyści materialne, czy też ekonomiczna samodzielność ale dla wielu Polaków stanowi ona jedną z najważniejszych wartości. „Współcześnie wśród najważniejszych wartości Polacy bardzo często wymieniają pracę i wykształcenie. Praca jako wartość pożądana znalazła się na czwartym miejscu po takich wartościach, jak: udane życie rodzinne, zdrowie, oraz za takimi wartościami, jak miłość i przyjaźń” (Zabielska, 2010, s. 85). Praca stanowi nieodzowny element ludzkiej egzystencji, poprzez którą możliwym staje się zaspokajanie potrzeb wyższego rzędu takich jako choćby samorealizacja czy też uznanie i szacunek we własnej samoocenie. Możliwość podejmowania aktywności na polu zawodowym jest dla człowieka szansą na dalszy holistyczny rozwój. Osoba, poprzez zaangażowanie w wykonywaną pracę rozwija swoją osobowość, kształtuje charakter oraz zyskuje satysfakcję życiową co bezpośrednio wpływa na jakość jej życia.

Jednoznaczne zdefiniowanie pojęcia „pracy” nie jest jednoznaczne. Specjaliści z różnych dziedzin podejmują to zagadnienie w kontekście badań własnych. Encyklopedia PWN podaje iż praca jest to „proces złożonej aktywności fizyczno-umysłowej, której celem jest przekształcenie szeroko rozumianego środowiska w ten sposób, by zwiększyć szanse przeżycia gatunku ludzkiego” (Kozek, online). Cz. Streszewski, zauważa iż „praca to wolna, choć naturalnie konieczna działalność człowieka wpływająca z poczucia obowiązku, połączona z trudem i radością, mającą na celu tworzenie użytecznych społecznie wartości duchowych i materialnych” (1994, s. 580). Zagadnienie pracy w ujęciu Cz. Streszewskiego zawiera w sobie komponenty wskazujące na głębszy sens podejmowania działalności zawodowej. Istotnym jest iż praca powinna być postrzegana w kategoriach czegoś normalnego, przypisanego każdemu człowiekowi. Praca może stać się dla człowieka, motorem sprawczym pozytywnych zmian w nim zachodzących. Poprzez podejmowanie aktywności na rynku pracy, jednostka zyskuje nowe umiejętności, kompetencje i doświadczenia, które kształtują jej światopogląd i wpływają na relacje i kontakty z otoczeniem.

Praca dla człowieka staje się dobrem, pozwalającym na realizację siebie i wpływającym na samoocenę. Jednak równocześnie „(...) jest to tryb życia, który wymaga od człowieka podjęcia osobistego wysiłku, który wyraża się przez samą pracę oraz jej owoce. Jawi się ona jako ludzka powinność, od której zasadniczo zależy jakość ludzkiej egzystencji” (Duda, 2002, s. 20). Praca w życiu człowieka odrywa istotną rolę, oprócz aspektu finansowego staje się podstawą do kreowania pozytywnych zmian. Osoba posiadająca stałe zatrudnienie, poniekąd odczuwa pewnego rodzaju „komfort” i bezpieczeństwo.

Praca posiada dwoisty charakter. Z jednej strony jest czymś bardzo indywidualnym, opartym na wolności i dążeniu do kształtowania odpowiedzialności. Jest więc, czymś osobistym, bo wykonuje się ją przy użyciu własnych sił, ale z drugiej strony posiada także znaczenie społeczne, ponieważ człowiek jako jednostka społeczna, potrzebuje kontaktu ze środowiskiem. Praca w jest znakiem solidarności między ludźmi. Każdy jest powołany do tego, by wnieść własny wkład we wspólne życie. Nikt nie może zostać wykluczony z rynku pracy i zepchnięty na margines życia społecznego, jeśli chce w pełni uczestniczyć w kreowaniu swojej przestrzeni życiowej.

Współcześnie, pomimo iż praca dla wielu stanowi wartość, bardzo często podkreśla się jedynie aspekt finansowy zatrudnienia i korzyści ekonomiczne z niego płynące. Panująca kultura i nowe trendy doprowadziły do sytuacji, w której to praca zaczęła być postrzegana jako sposób zdobywania korzyści materialnych i awansu społecznego. Patrząc na pracę, jedynie poprzez tak jednostronny pryzmat, upraszcza się istotę tejże działalności a osobę ludzką sprowadza się do poziomu jednostki, która musi pracować aby nie zostać wykluczonym z grupy osób aktywnych zawodowo.

Bezrobocie i jego wpływ na ludzkie życie

Wykluczenie jednostki z rynku pracy stanowi pierwszy czynnik do uznania osoby jako bezrobotnej. Status bezrobotnego w polskim prawie określa i definiuje *Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 roku o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy*. Według ustawodawcy osoba bezrobotna:

- „nie jest zatrudniona, tzn. nie wykonuje pracy na podstawie stosunku pracy, stosunku służbowego oraz umowy o pracę nakładczą;
- nie wykonuje innej pracy zarobkowej, tzn. nie wykonuje pracy na podstawie umowy agencyjnej, umowy zlecenia, umowy o dzieło albo w okresie

członkostwa w rolniczej spółdzielni produkcyjnej lub spółdzielni kółek rolniczych;

- jest zdolna i gotowa do podjęcia zatrudnienia w pełnym wymiarze czasu pracy lub w połowie wymiaru czasu pracy w przypadku osoby niepełnosprawnej, której stan zdrowia pozwala na podjęcie zatrudnienia;
- nie uczy się w szkole w systemie dziennym;
- ukończyła 18 lat;
- nie ukończyła 60 lat – kobieta, a mężczyzna 65 lat;
- nie nabyła prawa do emerytury lub renty z tytułu niezdolności do pracy, renty szkoleniowej, renty socjalnej, renty rodzinnej w wysokości przekraczającej połowę minimalnego wynagrodzenia za pracę;
- nie pobiera po ustaniu zatrudnienia, innej pracy zarobkowej, zaprzestaniu prowadzenia pozarolniczej działalności – zasiłku przedemerytalnego, świadczenia przedemerytalnego, świadczenia rehabilitacyjnego, zasiłku chorobowego, macierzyńskiego lub zasiłku w wysokości zasiłku macierzyńskiego;
- nie pobiera na podstawie przepisów o pomocy społecznej, zasiłku stałego;
- nie jest właścicielem lub posiadaczem (samoistnym lub zależnym) nieruchomości rolniczej w rozumieniu przepisów kodeksu cywilnego o powierzchni użytków rolnych przekraczających 2 ha przeliczeniowe, lub nie podlega ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu z tytułu stałej pracy jako współmałżonek lub domownik w gospodarstwie rolnym o powierzchni użytków rolnych przekraczających 2 ha przeliczeniowe;
- nie jest właścicielem lub posiadaczem (samoistnym lub zależnym) gospodarstwa stanowiącego dział specjalny produkcji rolnej w rozumieniu przepisów podatkowych, chyba że dochód z działów specjalnych produkcji rolnej, obliczony dla ustalenia podatku dochodowego od osób fizycznych, nie przekracza wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 2,0 ha przeliczeniowych ustalonego przez Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego na podstawie przepisów o podatku rolnym, lub nie podlega ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu z tytułu stałej pracy jako współmałżonek lub domownik w takim gospodarstwie;
- nie posiada wpisu do ewidencji działalności gospodarczej;
- nie podlega na podstawie odrębnych przepisów obowiązkowi ubezpieczenia społecznego z wyjątkiem ubezpieczenia społecznego rolników;
- nie jest tymczasowo aresztowana;

- nie odbywa kary pozbawienia wolności;
- nie uzyskuje miesięcznie przychodu w wysokości przekraczającej połowę minimalnego wynagrodzenia za pracę, z wyłączeniem przychodów uzyskanych z tytułu odsetek lub innych przychodów od środków pieniężnych zgromadzonych na rachunku bankowym;
- zarejestrowała się we właściwym dla stałego lub czasowego miejsca zameldowania powiatowym urzędzie pracy” (art. 2, Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 roku o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, Dz.U. 2004 nr 99 poz. 1001, Powiatowy Urząd Pracy we Wrześni).

W październiku 2013 roku, stopa bezrobocia w Polsce utrzymywała się na poziomie 13,00%. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), liczba osób zarejestrowanych w urzędach pracy wynosiła 2075,2 tys. (por. GUS, 2013, online, s. 1). Informacje zawarte w opracowaniu GUS, nie przytaczały jednak danych na temat jednostek nie zarejestrowanych w urzędach, które podejmują tzw. „zatrudnienia na czarno”. Należy podkreślić, iż wiele osób pracujących posiada „umowy śmieciowe”, czyli takie, które ukierunkowane są na ominięcie pewnych przepisów prawa pracy i obniżenia klina podatkowego. Jak podała Informacyjna Agencja Radiowa „Pracodawcy wykorzystują umowy śmieciowe by płacić mniej. Proponowane przez pracodawców niektóre stawki za godzinę pracy uwłaczają ludzkiej godności” (Informacyjna Agencja Radiowa, online). Wobec trudnej sytuacji na polskim rynku pracy, pracownicy często zgadzają się na wiele ustępstw by tylko posiadać jakiekolwiek zatrudnienie.

Bezrobocie jako zjawisko społeczne, można definiować z różnych perspektyw uwzględniając szerokie spektrum czynników na nie wpływające. Literatura przedmiotu podejmuje zagadnienie bezrobocie w ujęciu ekonomicznym, socjologicznym, prawnym czy także przez pryzmat katolickiej nauki społecznej i polityki społecznej.

Z ekonomicznego punktu widzenia bezrobocie wiąże się z zawodnością rynku. Osoba bezrobotna, w tym ujęciu, to jednostka która chce pracować i aktywnie poszukuje zatrudnienia, jednak nie może go otrzymać z powodu istniejących stawek płac. Z socjologicznego punktu bezrobocie definiuje się jako stan bezczynności zawodowej jednostek, które chcą pracować bowiem podstawę jej egzystencji stanowią dochody uzyskiwane z pracy (por. Kmieciak-Baran, 2009, s. 18).

Wśród strat jakie ponosi jednostka w okresie pozostawania bezrobotnym ważnym stają się uszczerbki pojawiające się w funkcjonowaniu rodzinnym czy też społecznym. Długotrwałe pozostawanie bez pracy może stać się czynnikiem wpływającym na wystąpienie marginalizacji i ubóstwa. Degradacja człowieka,

w aspekcie braku zatrudnienia, początkowo uwidacznia się w wymiarze finansowym niemniej jednak wraz z upływem czasu pojawiają się negatywne odczucia stany i emocje, co generuje zaburzenia w prawidłowym funkcjonowaniu. Ponieważ bezrobocie staje się sytuacją stresową nie tylko dla samej jednostki ale również dla jej najbliższych, jego skutki sukcesywnie „wkraczają” i dezintegrują życie rodzinne, w wielu wymiarach.

Skutki bezrobocia można rozpatrywać na czterech płaszczyznach: osobowej, społecznej, politycznej oraz ekonomicznej. Wszystkie te obszary wzajemnie ze sobą korelują wpływając na całościową sytuację człowieka bezrobotnego. Należy zaznaczyć, iż bezrobocie to problem wieloaspektowy, na który należy patrzeć całościowo uwzględniając zarówno jego przyczyny jak i skutki.

J. Koral analizując kwestie bezrobocia zauważa iż może ono generować wielowymiarowe ubóstwo, które przebiega na płaszczyźnie osobowej, społecznej i gospodarczo-materialnej. Starty w wymiarze osobowym są najdotkliwsze dla jednostki i jej bliskich, mogą wpływać na pojawienie się wielu negatywnych wręcz patologicznych zachowań. „W aspekcie osobowym, które jest powiązane z bezrobociem, wyraża się w tym, że jednostki tracą prace, tracą też krąg dotychczasowych osób. W miejsce tego tworzy się wokół niej inny krąg złożony z osób zainteresowanych nią z powodu jej bezrobocia. Poprzednie kontakty powoli wygasają, osoby z poprzedniego kręgu mają swoje sprawy, inne cele, wartości, możliwości. (...) w osobowości długotrwale bezrobotnego zachodzą poważne zmiany, prowadzące często do patologicznych zachowań takich jak: alkoholizm, narkomania, przemoc w ostateczności samobójstw” (Kmieciak-Baran, 2009, s. 52). Na obniżenie statusu ekonomicznego jednostki bezrobotnej, w dużej mierze wpływ czas. Im dłużej osoba nie może znaleźć zatrudnienia tym gorzej znosi pojawiające się negatywne uczucia. Bezrobotny doświadcza wielu pejoratywnych stanów, przede wszystkim długotrwałego stresu co może przyczynić się do obniżenia samooceny i zdolności radzenia sobie z trudnościami.

Bezrobocie to trudna życiowa sytuacja, która ze względu na swoje negatywne konsekwencje, przyczynia się do zachwiania poczucia własnej tożsamości i w efekcie zaburza prawidłowe funkcjonowanie. „Człowiek buduje obraz samego siebie przede wszystkim w oparciu o sądy” (Duda, 2002, s. 120). Bezrobotny bardzo często przeżywa depresję, apatię, ma poczucie krzywdy, nie umie odnaleźć się w nowej rzeczywistości. Może wystąpić u niego kompleks Jonasza, który charakteryzuje się niską samooceną, brakiem wiary we własne możliwości i zdolności, nie umiejętnością pokazania siebie z jak najlepszej strony potencjalnemu pracodawcy. Mnogość nawarstwiających się negatywnych czynników prowadzi

do znacznego spadku poczucia własnej wartości. Bezrobotny postrzega siebie jako osobę niekompetentną, której nic w życiu nie wychodzi. Brak doświadczania przez bezrobotnego, pozytywnych bodźców prowadzi do stopniowego wycofywania się z życia rodzinnego i społecznego.

Rodzina jako system połączonych ze sobą elementów, bezpośrednio odczuwa konsekwencje bezrobocia. Początkowo stan bezrobocia, któregoś z członków rodziny, nie koniecznie wpływa na poziom ekonomiczny i dotychczasowy tryb życia. Jednostka bezrobotna wierzy, że znajdzie pracę a okres bierności zawodowej to moment przejściowy. Wraz z upływem czasu i problemami z podjęciem nowego zatrudnienia, pozytywne nastawienie ulega obniżeniu. Krewni, którzy do tej pory wspierali i motywowali, mogą odczuwać narastającą irytację oraz „niepewność jutra”. Bezrobotny, uświadamia sobie, iż liczba ofert pracy jest za mała, aby każda osoba, która chce pracować mogła podjąć zatrudnienie. Jak podaje GUS w miesiącu październiku 2013 roku, w Polsce, do urzędów wpłynęło tylko 46,8 tys. ofert dla bezrobotnych, których liczba w tamtym okresie była ponad 40-krotnie wyższa (por. GUS, 2013, online, s. 1).

Długotrwałe pozostawanie bez pracy przyczynia się do zubożenia jednostki i rodziny. W celu zaspokojenia podstawowych potrzeb, rezygnuje się z dotychczasowego stylu życia. Pojawia się degradacja zarówno w wymiarze finansowym jak i na płaszczyźnie więzi i relacji międzyludzkich. Dotychczasowe kontakty z byłymi współpracownikami ulegają obniżeniu. Osoba bezrobotna stopniowo traci wiarę w swoje możliwości powrotu na rynek pracy, równocześnie może spadać motywacja do dalszych poszukiwań zatrudnienia. Przyzwyczajenie się do „złej” sytuacji na rynku pracy implikuje u jednostki poczucie złości na rząd, pracodawców i najbliższych. Pojawiająca się stagnacja wpływa na wystąpienie deficytów we wszystkich obszarach życia. W życie rodzinne „wkradają się” negatywne emocje takie jak złość, obwinianie współmałżonka, irytacja wobec dzieci, zubożenie, agresja.

Indywidualne zmiany jakie zachodzą u bezrobotnego i jego krewnych, wynikają z obniżenia statusu ekonomicznego i społecznego rodziny. Pomimo, iż osoby bezrobotne mogą korzystać z świadczeń pomocy społecznej, nie każdemu przysługuje zasiłek z tytułu pozostawania bez pracy. W polskim ustawodawstwie wysokość i okres pobierania zasiłku dla bezrobotnego uzależnione jest od dotychczasowego stażu pracy. „Wysokość zasiłku od 01.06.2013r. wynosi:

- 823,60 zł miesięcznie w okresie pierwszych trzech miesięcy posiadania prawa do zasiłku;

- 646,70 zł miesięcznie w okresie kolejnych miesięcy posiadania prawa do zasiłku.

Bezrobotnemu, który spełnił warunki konieczne do przyznania prawa do zasiłku dla bezrobotnych i którego łączne okresy zatrudnienia, prowadzenia działalności (staż pracy), wynoszą:

- do 5 lat stażu pracy przysługuje zasiłek w wysokości 80% zasiłku podstawowego;
- od 5 do 20 lat stażu pracy przysługuje 100% zasiłku podstawowego;
- co najmniej 20 lat stażu pracy przysługuje 120% zasiłku podstawowego” (Urząd Pracy m. st. Warszawy, online). Co roku 1 czerwca zasiłek dla bezrobotnych ulega waloryzacji.

Obowiązujące przepisy jasno precyzują kto może ubiegać o państwową pomoc finansową w sytuacji bezrobocia. Niepokojącym jest fakt, iż w Polsce znaczna część bezrobotnych to osoby w wieku od 25 do 34 lat. Ta grupa wiekowa stanowi około 30% wśród osób pozostających bez zatrudnienia, w większości przypadków są to jednostki, którym nie przysługuje prawo do zasiłku (por. Monitor Rynku Pracy, online). Niemożność znalezienia pracy, przez osoby młode, które zakończyły edukację, wpływa na ich decyzje życiowe choćby o założeniu rodziny czy też posiadania potomstwa. W celu znalezienia pracy i zapewnienia sobie godnych warunków, część młodych bezrobotnych podejmuje decyzję o wyjeździe z Polski za granicę. Brak perspektyw na przyszłość generuje u ludzi poczucie uzależnienia np. od rodziców, braku zdolności do usamodzielnienia się. M. Duda wskazuje iż, wśród bezrobotnych może dochodzić do różnego rodzaju patologii społecznych, ucieczkę w alkohol i narkotyki, zdarzają się też próby samobójcze (por. 2002, s. 91). Pojawia się bowiem sytuacja z której nie bardzo osoba bezrobotna widzi możliwość wyjścia. Dlatego też brnie w patologię dotykając często samego dna.

Sytuacja społeczna bezrobotnych nie napawa optymizmem, obok ubytków i negatywnych zmian jakie dokonują się w wymiarze indywidualnym i rodzinnym, osoby te często doświadczają marginalizacji i wykluczenia. Jednostki pracujące, patrzą na bezrobotnych, poprzez pryzmat negatywnych stereotypów. Osobie, która nie może znaleźć zatrudnienia, przypisuje się etykiety takie jak: „leń”, „pijaczek”, „symulant”, „osoba niezaradna życiowa”, „bierny świadczeniobiorca”. Z drugiej zaś strony część społeczeństwa patrzy na bezrobotnych w kategorii „jednostek gorszych” którym należy się litości i współczucie (por. Duda, 2002, s. 128). Obie postawy są negatywne i implikują w bezrobotnym poczucie „bycia zbędnym członkiem społeczeństwa”. „(...) po dłuższym czasie pozostawania

bez pracy, bezrobotny nie ma pieniędzy, na porządne, nie wzbudzające niechęci ubranie, nie ma pieniędzy na bilety komunikacyjne i nie ma pieniędzy na zamieszczanie ogłoszeń. (...) Długoterminowi bezrobotni, nawet jeśli posiadają wyjściowo jakieś kwalifikacje, w miarę upływu miesięcy i lat dekwalfikują się bez zajęcia. To stanowi o ich podstawowej tragedii. Ostatecznie nabierają przekonania, że są ludźmi zbędnymi” (Kozek, 2002, s. 144).

Zniekształcony obraz człowieka bezrobotnego wpływa na fakt, iż jest to grupa społecznie marginalizowana. Niepokojącym jest iż, liczba osób bezrobotnych w Polsce, utrzymuje się na stosunkowo wysokim poziomie, dlatego też obszar niekorzystnych zjawisk wynikający z nieposiadania pracy będzie się powiększał. Rodziny, które doświadczają problemu bezrobocia, stopniowo same wycofują się z pełnego funkcjonowania w życiu społecznym. Na skutek mniejszych dochodów i konieczności oszczędzania, rodzina rezygnuje z udziału w różnego rodzaju imprezach kulturalno-oświatowych, nie wychodzi do kin, teatrów czy też opery, kupowane są tańsze substraty dotychczasowo używanych produktów, ogranicza się zużycie prądu i gazu w celu zmniejszenia rachunków, redukuje się wydatki na profilaktykę zdrowia oraz edukację dzieci. Wraz z długotrwałym bezrobociem w rodzinie pojawia się napięta atmosfera, która spowodowana jest brakiem poczucia bezpieczeństwa i niepewną przyszłością.

Zakończenie

Degradacja zarówno w wymiarze indywidualnym jak i społecznym, nie dotyka tylko i wyłącznie bezrobotnego ale również jego najbliższych. Ponieważ bezrobocie jest sytuacją kryzysową wiele osób nie umie sobie z nią poradzić. Jednostki te doświadczają negatywnych zmian w psychologicznym obrazie samego siebie, co bezpośrednio wpływa na ich całościowe funkcjonowanie. Zaniżone poczucie własnej wartości, brak motywacji oraz celu, zniechęcenie generują u bezrobotnego przyzwolenia na pogłębianie się negatywnych odczuć. Bezsilność i bezradność wobec przeżywanego kryzysu, zwiększa się w momencie gdy osoba bezrobotna doświadcza jawnych przejawów dyskryminacji przez osoby pracujące. Bez wątpienia bezrobocie przyczynia się do znacznego zubożenia wielu polskich rodzin, które muszą zmierzyć się z nową sytuacją i podejmować działania ukierunkowane na powrót na rynek pracy. Niemniej jednak część osób bezrobotnych nie jest w stanie samodzielnie, lub przy wsparciu najbliższych poradzić sobie z sytuacją kryzysową co wpływa na fakt, iż niejako godzą się na bycie bezrobotnym, a tym samym na doświadczanie degradacji w wielu wymiarach życia.

Bibliografia:

- Duda M., *Problematyka bezrobocia i jej społeczno-duchowych skutków w świetle katolickiej nauki społecznej*, Kraków 2002.
- Główny Urząd Statystyczny, *Miesięczna informacja o bezrobociu rejestrowanym w Polsce w październiku 2013 r.*, http://www.stat.gov.pl/gus/5840_1446_PLK_HTML.htm. Wydruk z dnia 28.11.2013 r.
- Informacyjna Agencja Radiowa, *Umowy śmieciowe*, <http://www.polskieradio.pl/Szukaj?q=umowy%20%C5%9Bmieciowe>. Wydruk z dnia 25.11.2013 r.
- Kmiecik-Baran K., *Bezrobocie czynnikiem marginalizacji i ubóstwa*, Gdańsk 2009.
- Kozek W., *Encyklopedia PWN*, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3961600/praca.html>. Wydruk z dnia 28.11.2013 r.
- Kozek W., *Bezrobocie jako zjawisko społeczne*, w: *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, M. Maroda (red.), Warszawa 2002.
- Monitor Rynku Pracy, *Kim są bezrobotni w Polsce?* http://www.rynekpracy.pl/monitor_rynek_pracy_1.php/wpis.185. Wydruk z dnia 28.11.2013 r.
- Powiatowy Urząd Pracy we Wrześni, <http://pupwrzesnia.pl/dla-bezrobotnych/wazne-informacje/kto-jest-uznawany-za-osobe-bezrobotna.html>. Wydruk z dnia 28.11.2013 r.
- Streszewski Cz., *Katolicka nauka społeczna*, Lublin 1994.
- Zabielska J. M., *Praca jako wartość*, w: *Wartości, interesy, struktury społeczne*, J. Szymczyk (red.), Lublin 2010.
- Urząd Pracy m. st. Warszawy, *Zasilek dla bezrobotnych*, http://www.up.warszawa.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=15&Itemid=71. Wydruk z dnia 26.11.2013 r.
- Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 roku o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2004 nr 99 poz. 1001).